

Ի՛նչքի՞նչ շարժումն ծանրաբարոյ եւ պարկեշտ։
 Դա ոչ մի բան մեզի զուրցեց եւ ըսաւ.
 Թողուց որ հիւ գանք՝ մի միայն նայելով,
 ինչպէս առիւծն երբոր յուշիկ կը բազմի։
 Այսու հանդերձ՝ Վիրգիլիոս մօտ երթալով
 Լաւագոյն ելքն իրմէ խնդրեց որ ցոյց տար.
 Այլ հարցումին փոխան տալու պատասխան՝
 Դա մեր կեանքին մեր աշխարհին նկատմամբ
 Հարցաքննեց։ Եւ գոյտը Վարպետս երբ սկսաւ՝
 «Մանտովա...» նոյնոս ցատքեց հոգին ինքնամ.
 [փոփ
 Իր նախապէս նստած տեղէն՝ ձայնելով,
 «Մանտովացի՞, քու քաղքէ՞ք եմ, Սորտելլոն...»
 Եւ գիրկընդխառն ողջագուրուած փարեցան։

Ծննդավայրին անունը միայն լսելով,
 իրարու դեռ անծանօթ, մին հեթանոս միւսը
 քրիստոնեայ, այդ երկու Մանտուացիներն
 բուն ստուերներուն գիրկընդխառնումին
 յուզիչ տեսարանին յանդիման Տանդէին
 վշտակիր սրտին հին վէրքերը կը բացուին։
 Դառնացած կը զայրանայ իրեն ժամանա-
 կակից Խալացիներուն դէմ որոնք՝ ըստ
 Տանդէին տուած բացատրութեան, — եր-
 բոր Սորպոնի Վարդապետներուն կաճառին
 մէջ իր կեանքը պատմեց — «Առաքինու-
 թիւններէ աւելի ատելութիւնը խնամքով
 կը շարունակեն. թէ կ'ատեն գիրար եւ
 թէ կը սպաննեն։ Քաղաքականութեան
 մէջ՝ մարդս հազիւ երբեք ազատ է իր
 խղճին թելադրութեանցն անսալու. այլ
 միշտ՝ կամ գերի է իր կրքերուն կամ խա-
 ղալիկ-դիպուածներու։ Եւ ահա անոր մէկ
 օրինակն ալ ես եմ։ Կուեւիեան ծնած,
 պարագաները զիս կիպելլեան ըրին»¹։
 Իր Հայրենիքին, Խալիոյ, սրտածմլիկ
 եւ քայքայեալ այս վիճակէն, եւ իր ազ-
 գայիններուն ազգակործան վարմունքէն
 յուսաթափ, քաղաքական կարեւոր դեր
 եւ դեսպանի պաշտօններ կատարած փլու-
 բենտիացի Քերթովը, շեղելով այս առ-
 թիւ իր Վարպետին ուղղութենէն — այն
 որ Ասիացիները Խալացի կերպարանա-
 փոխեց — Տանդէն կ'ըսեմ, աչքերը Ալ-
 պեաններէն անդին շրջելով, գերման կայ-
 սեր հրաւեր կը կարդայ, որպէս զի անոր
 ձեռքով Խալիոս վերադառնար, ինչպէս

երբեմն Օգոստոս Կայսեր օրով, համաշ-
 խարհի գերիշխանութեան առաջնութիւնը։
 Շատերը կը դարձնեն Քերթովին այս
 դիմումը։ Այլք, մինչդեռ, ինչպէս մեծա-
 նուն ազգասէր Մածծինին, բարձր դիւա-
 նագիտական հայրենասիրութիւն կը հա-
 մարին։ Արդարեւ Հռոմայ կայսերական
 գահին վրայ բազմողին օտարածին ծագումը
 կարեւորութիւն չունէր։ Միթէ Աղեքսանդր
 Սեւերոսը, Դիոկլետիանոսը եւ նոյնինքն
 Կոստանդիանոս մեծն հարազատ Հռոմէա-
 ցիներ էին։ Առաջինը՝ Ափրիկեցի, եւ
 երկու Վերջինները՝ Իլլիրացի։

Աշակերտը իր ապրած դարուն արտա-
 յայտումն էր, ինչպէս Վարպետը եղած
 էր իր դարուն, եւ երգած էր փառաւոր
 էջ մը, կատարուած եղելութիւնը, երբոր
 Յուլիան Ազգատոհմը իր ձեռքին մէջ
 զսպած կը պահէր աշխարհիս սանձերը։
 Մինչ Տանդէին օրով, այդ կեղբոնաձիգ
 զօրութիւնը, այդ հեղինակութիւնը կը
 պակսէր Խալիոյ, որպէս զի անոր շուրջը
 գային հաւաքուելու Խալացի ազգասէր
 տարրը եւ ազատութեարը, եւ ձեւանար այս
 եղանակով — ինչպէս Ֆրանսան, Անգլիան
 եւ Սպանիան, այդ բախտը ունեցած էին —
 Պետական մարմինը, կեղբոնական Կառա-
 վարութիւնը։ Այդ հեղինակաւոր ուժն է
 որ Տանդէն կը փնտռէր, եւ որուն պակ-
 սելովը ծագած էին երկպառակութիւնները
 եւ ներքին կռիւները, եւ Խալիան վե-
 րածած «մրբկածուփ ալիքներուն անտէր
 թողուած անդեկ նաւ մը»։ Այն փառապանծ
 Խալիան որ Վիրգիլիոսին օրով, երբեմն
 տիրուհի էր նահանգներու եւ ամենէն
 յարգուած, արդ դարձած էր bordel մը,
 Տանդէին բացատրութեամբ, զոր մեկնիչ-
 ները եւ թարգմանիչները պոռնկանոց յե-
 ղած են, մինչդեռ Քերթովը անընտրի՝ այլ
 տակաւին ի սովորութեան, այդ բառով
 կ'ուզէր նկարագրել Խառնաշփոթ աղբոշի-
 ու միտքը որ կը տիրէր իր երկրին մէջ։
 Հայրենակցի մը հանդիպելուն այս ցնծա-

1. Տես Վեր. Հ. Արտէն Վաղիկեանին ներածումը
 (1910), Տանդէի Գծուքին։

զին ընդունելութիւնը երեք չորս անգամ
 կրկնէին յետոյ, Սորտելլոյ ետ քաշուե-
 լով, կը հարցնէ «Բայց դուք ո՞վ էք»։
 Վարպետը ինքզինքը ծանօթացնելով կը
 բացատրէ միանգամայն թէ ինչպէս իրեն
 մահէն յետոյ աւետարանուած հաւատքէն
 զուրկ ըլլալով, Երկնից արքայութիւնը
 կորսնցուցած, Լիմբոսի տխուր կայանին
 մէջ դատապարտուած էր կենալու, սկզբ-
 քնական մեղքով մեռած անմեղ տղոց հետ։
 Աստուծոյ մօտ վերանալու արժանի
 Հոգիներուն այս լեռան դեռ չըջըլջած,
 Հոգաւորանոս թաղել տրուաւ ոսկորներս։
 Հաւատքէն զուրկ՝ Լոջ այլ մեղքի պատճառով,
 Արքայութիւնը կորսնցընող Վիրգիլին եմ։
 Այս կերպ Վարպետս անոր տրուաւ պատասխան։
 Ինչպէս երբ մօրդոս յանկարծ իր դէմ կը տեսնէ
 Բան մը որուն՝ գմայլած, հաւատք ընծայել
 կը վարանի, ըսելով. «ան է թէ ոչ»։
 Այսպէս թուեցաւ նա որ յօնքերն առած վար,
 Խոնարհ յետոյ վերադարձաւ դէպ՝ անոր՝
 Գրկելու հոն ուրտեղ է նուազ փարելի։
 Այսինքն անոր սրունքներուն, քանզի
 առաջին ողջագուրանքին Վիրգիլի վզին

փաթթուեր էր։ Այս մեծաբանքէն վերջը,
 Սորտելլոն հիացումով կը բացագանչէ.
 Ո՞վ Լատինաց դու փառքդ, որով մեր լեզուն
 Զոր ինչ կարող էր ցոյց տրուաւ քաջայայտ։
 Ծննդավայրիս յաւերժական դու պարծանքդ,
 Ո՞ր բախտն, որ վարձն է որ զքեզ ինձ կը յայ-
 [տնէ.
 'Ի եթէ արժան եմ՝ լըսելու քու խօսքերդ,
 Ըսէ՛, դժոխքէն, որ կայանէն դուն կու գաս։
 Աղետաւոր արքայութեան ես բոլոր
 Ուորտներէն, պատասխանեց, կը հասնիմ,
 Դրողուած, տարուած զօրութենէ մ'երկնային։
 Ընելուս չէ՛, այլ չընելուս պատճառով
 Կորսնցուցի Արեգակին տեսքը վսեմ՝
 Որուն կ'ըղձաս, եւ զոր ես շատ ուշ ճանչցայ։
 Վարը տըխտիւր տեղ մը կայ, ոչ տանջանքի,
 Այլ միայն խաւարի, ուր վայնասուն
 Զի հընչեր ողբ աշխարի, որ հառաչ մ'է։
 Հոն կը կենամ անմեղ մանկանց հետ որոնք՝
 Դեռ չազատած մարդու մեղքէն նախաւոր,
 Մահէն եղան ատամացի խածատուած։
 Հոն եմ, անոնց հետ որ երեք սրբազան
 Առաքինի ձիւքերէն զատ, միւս բոլորն
 Զգեցան, ճանչցան, հետեւեցան անմոլար։
 (Շար.)

Փրոֆ. ԼԵՒՈՆ ՎԻԻՐԵՆԵԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ

ՃԱՄԲԱՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՅԵՂԱՅՐԶՈՒՄԸ

Ներկայս համառօտ ակնարկ մըն է ճամբա-
 ներու պատմութեան, կարեւորութեան եւ յեղա-
 շրջումին վրայ. հետեւաբար անկէ հեռու են
 թուականներ եւ յիշատակութիւններ։
 Ճամբաներու անհրաժեշտութիւնը այն ատեն
 զգալի եղած է՝ երբ անհատներ կամ ցեղեր
 շահագէտ եւ տիրապետական հոգով ուզած են
 փոփոխել իրենց վայրը անտեսական բազմալիսի
 պատճառներու հետեւանքով։
 Գոյութեան պայքարը ծնունդ տուած է ա-
 մէն արհեստի եւ ի մասնաւորի վաճառականու-
 թեան, Յայտնի է թէ այս վերջինին ծաւալումը
 պէտք ունէր ճամբաներու՝ յաղթելու համար մի-
 ջոցին։

Վաճառականութիւնը սակայն այնչափ զգա-
 լի չէ ըրած ճամբաներու անհրաժեշտութիւնը
 որչափ զինուորական շարժումը նախնական շըր-
 ջաններուն մէջ։ Արդարեւ Հռոմէական աշխար-
 հակալ ձկտումին գերակշռութիւնը պատճառ եւ
 դած է դրական եւ մասնակի աշխատութեանց
 ճամբաներու կառուցման համար։ Մարդկային
 պատմութեան մէջ այս զինուորապաշտ շարժու-
 մին միակ բարիքը կարելի է նկատել, ըստ իս,
 ճամբաներու ծաւալումը։ Յիրաւի ոչ մէկ ազգակ
 այնչափ հրամայական եղած է որչափ աշխար-
 հակալ շարժումը, որ պարտադրած է դրական
 աշխատանքի մը՝ որ է ճամբաներու կառուցումը։
 Այս միակ ազգակը՝ դրդիչը եղած է ամէն ազ-

գերու և ցեղերու որպէս զի իրենց ուշադրութեան գրեթէ ամբողջութիւնը դարձնեն հաղորդակցութեան միջոցներու զարկին, և այսպէս ամէն երկիրներու մէջ փորձեր եղած են այս պակասը լրացնելու համար գէթ մասամբ:

Հոգովմէական ծովածաւալ կայսրութիւնը իր ընդլայնումով, ճամբաներու պատմութեան մէջ կատարած է դեր մը որուն նմանը չէ տեսնուած ոչ մէկ ժամանակի մէջ: Իր կառուցած ճամբաները կը յատկանշուին աներկաբար և շինուած քանակը սկզբունքով: Անոնց անթերութիւնը արդիւնք էր զինուորական զանազան պատճառներու: Կախ որովհետեւ հոգովմէական զօրքը անմրցելի էր դէմ դիմաց պատերազմելու մէջ, որով կ'ուզէր թշնամին հետեւն ինքնաբեր և ապա որովհետեւ փոխադրութեան հեռաւորութիւնը կարճ կ'ըլլար, և վերջապէս որովհետեւ երկրաչափական միտք ու կազմութիւն ունէր:

Իսկ շինութեան սկզբունքը՝ բան մը որ մինչև ժ. թ. դար ապրած է և դեռ կ'ապրի շարք մը ճամբաներու մէջ, իսկպէս արժանի է հոգովմէական մեծ ազգի պարծանքին: Այս սկզբունքը կը կայանար շինել ճամբաները երեք խաւերով. ա). վերնախաւ (summa austa) բաղկացած գրեթէ առանց բացառութեան սալաքարերէ (dalles), բ). միջնախաւ (rudus) բաղկացած մանր ու խոշոր անտաշ քարերէ, և գ). ստորախաւ (statumen) բաղկացած անկանոն սալաքարերէ:

Ճամբաներու այս կազմը կիրարկուած է մասնաւոր խնամքով ուր անթիւ գերի ու դատապարտեալ կեանք մաշած են հոգովմէական ճամբաներու շինութեան տաժանելի աշխատանքով:

Գեռ կը մնան հետքերը այդ հսկայ ճամբաներուն որոնք անգամ մը եւս կու գան ապացուցանել հոգովմէական կայսրութեան ապերասան յանգնութիւնը, յանգնութիւն՝ որ կանգնած է Կոլոսէոնը՝ վերջապէս կրկէս մենամարտութեան և չարչարալայր նախկին քրիստոնեաներու, յաղթական կամարներ՝ ակնյայտի դրոշմը աշխարհակալապաշտ անգուսպ շարժումին, հսկայ տաճարներ՝ մարմարակերտ և ահաւոր՝ անձայն պատմիչ հին հեթանոս քաղաքակրթութեան:

Անվիճելի ճամբարութիւն է թէ ճամբաներու ծաւալումը գերակշիռ առընչութիւն ունի ազգի մը քաղաքակրթութեան հետ: Արդ քանի որ այդպէս է, Հայաստան ալ իր քաղաքակրթութեան շրջանին ունեցած է անտարակոյտ իր ճամբաներու ցանցը: Անոնցմէ սակայն շատ քիչ հետքեր կը մնան միայն:

Պեւտինգերեան քարտէսը՝ որ ըստ Գոնրատ

Միլլեր գերմանացին՝ հոգովմէացի աշխարհագիր Կաստորիոսի աշխատութիւնն է (Գ. դարու երկրորդ կիսուն), կը պարունակէ Հայաստանի երկու զլխաւոր ճամբաները. մին Արտաշատէ Բագաւան, Բագաւանէ Տիգրանակերտ. իւրաքանչիւրը շուրջ 600 հազարամեդր երկայնութեամբ:

Պեւտինգերեան քարտէսին համաձայն՝ Արտաշատէ Սատաղ տանող ճամբան ունէր հետեւեալ կայանները.

Artaxata (Արտաշատ) 23¹ Paracata (Փառախոտ) 33 Coloccia (Չոկկերտ = Յոլակերտ) 24 Hariza 24 Bagauna - Raugonia (Բագաւան) 24 Colchion 24 Chadas 17 Armanas (Արաման) 12 Andaga (Ենդիկ?) 26 Barantea 30 Adconfluentes (Գետախառնուող Արաքս-Եփրատ) 10 Datamisa 20 Tharsidarate 15 Antisparate 12 Calcidava (Խաղտոյառիճ - Գաղտառիճ) 15 Sinara (Սինորիա) 22 Lucus Basaro 15 Aegea (Եգէա) 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 Satala (Սատաղ):

Իսկ Բագաւանէ Տիգրանակերտ՝ Raugonia (Բագաւան) 24 Anteba 24 Nasabi 17 Isumbo (Իսումբ) 15 Flegoana (Բեգօական) 15 Dagnevana (Գընեվան) 26 Molchia 32 Vastauna (Ոստան) 26 Patansana 27 Dyzanans 22 Cymiza 20 Zancerio 30 Ticeranocarten (Տիգրանակերտ):

Պր. Յակոբ Մանանդեան՝ յայտնի բանասէր, վերջերս մամուլի յանձնեց խիստ հետաքրքրական սուսունասիրութիւն մը Հայաստանի հին ճամբաների մասին: 2² անուամբ որ ընդլայնումն է իր ուսերէն զբոյրկին Ե հատուածին: Պր. Մանանդեան բազմաթիւ տուեալներու և ենթադրութեանց վրայ յենլով կը ցուցնէ այս երկու ճամբաներուն հաւանական ուղղութիւնը:

Ամէն հայու համար հետաքրքրական ու կարեւոր է գիտնալ թէ Հայաստանի այս երկու զլխաւոր ճամբաները մեծ նշանակութիւն ունին: Այդ ճամբաները՝ որ մեծ հաւանականութեամբ շինուած էին մասամբ հոգովմէական սկզբունքով՝ կը ծառայէին զինուորական շարժումին հետ մէկ-

1. Թուանշանները յարակից կայաններու հեռաւորութիւնը կը ցուցնեն հոգովմէական միջոցով (1481,5) հին ճանապարհները. Artaxata-Satala և Artaxata-Ticeranocerta. արտապ. Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտութեան և Արեւստի Ինստիտուտի Տեղեկագիր Թ. 519. Երեւան, 1930.
2. Տե՛ս Յակոբ Մանանդեան. «Հայաստանի ճամբաները».

տեղ, առաջինը Արտաշատէն դէպ ի սեւ ծովու հարաւային ափունքը, իսկ երկրորդը Տիգրանակերտէն դէպ ի Միջագետք վաճառականական փոխառումին:

Միջին դարով եւ աւատապետութեամբ ճամբաներու կարեւորութիւնը նուազեցաւ շորիներու եւ գրաստներու կատարած մեծ դերին շնորհիւ: Ապա զանազան փորձեր եղան Ֆրանսայի և Անգլիայի մէջ:

Ֆրանսացի նշանաւոր ճարտարագէտ Թրեսակէ փորձեց վերահաստատել հոգովմէական ճամբաներու գրութիւնը ի գործ դնելով փշուած քարեր: Իսկ Անգլիայի մէջ քիչ վերջ, Ժ. թ. դարուն երեւելի ճարտարագէտ Մաք Ատամ քննադատեց Թրեսակէի ուղղութիւնը որուն համաձայն ստորախաւի մը գոյութիւնը անհրաժեշտ էր:

Մաք Ատամի գրութիւնը յաղթանակը տանելու վրայ էր երբ երեւան եկան ինքնաշարժ կառքերը (automobiles):

Ինքնաշարժները հետզհետէ իրենց տարողութիւնն ու արագութիւնը կը մեծցնէին, հետեւաբար կը մեծնար կառքերու քանդիչ ազդեցութիւնը, հարկ էր ուրեմն ստորախաւի գոյութիւնը և վերնախաւի դիմացկունութիւնը:

Կառքերը միջուղիին (chaussée) վրայ կ'ազդէին, եւ միջուղիին իր կարգին և նոյն ուժգնութեամբ կառքին դէմ կը հակազդէր, անհրաժեշտ էր հետեւաբար երկուստեք ազդեցութիւնները հաւասարակշռել: Ինքնաշարժ կառքերուն համար ստիպողական դարձաւ առաձգական պատանիներու (bandages) գործածութիւնը եւ միջուղիին բուն համար ի գործ դրուեցան զանազան նիւթեր զանազան գրութիւններով:

Ինքնաշարժ կառքերու բազմացումը մեծ արագութեամբ կատարուեցաւ. ահաւասիկ Ֆրանսայի պարագան.

Բուռնակ	Կառք
1901	5,400
1913	487,000
1925	855,000
1927	1,200,000
1928	1,400,000
1929	1,700,000

Ֆրանսան 40,000,000 ժողովուրդ ունենալով՝ 30 հոգիի մէկ կառք կը հասնի: Ահա զանազան երկիրներու մէջ բաղդատական ցանկ մը.

Միացեալ Նահանգներ	45 հոգիի մէկ կառք
Անգլիա	27 » »
Ֆրանսա	30 » »

Գերմանիա	100 հոգիի մէկ կառք
Իտալիա	170 » »
Սպանիա	225 » »

Ինքնաշարժ կառքերու այս հսկայաքայլ յառաջնացումը դարագլուխ մըն է ճամբաներու յեղաշրջութեան մէջ: Այս յեղաշրջումը նախ պարտադրեց նոր շինելանիւթեր նոր գրութիւններով, եւ ապա զարկ տալ ճամբաներու ցանցին ընդլայնումին:

Հաստատուեցան ճամբաներու ճարտարագիտութեան համար մասնաւոր վարժարաններ, որոնցմէ Ֆրանսայի մէջ Ponts et Chaussées աշխարհահռչակ ճամբաւ կը վայելէ, եւ ճամբաները յարգարող հաստատութիւններ:

Ահա ցանկ մը որ լաւագոյն կերպով ցոյց կու տայ ճամբաներու ցանցին ընդլայնումը զանազան երկիրներու մէջ.

Ֆրանսա	120	հազարամեդր՝ 1 հազարամեդր քառակուսի տարածութեան վրայ
Անգլիա	95	»
Գերմանիա	45	»
Իտալիա	25	»

Ուրեմն ճամբաներու ամենախիտ ցանցը Ֆրանսայինն է:

* * *

Կ'եզրակացնեմ ըսելով թէ ճամբան եղած է քաղաքակրթութեան ամենամեծ ազդակներէն մին եւ յեղաշրջուած է անոր հետ մէկտեղ: Գերը զոր կատարած է ան զանազան ցեղեր և ազգեր շրջման մէջ դնելով ուր փոխադարձ զարգացում մը ծնունդ առած է եւ ընդհանրացած, ասպարէզը զոր ստեղծած է տնտեսական զանազան ճիւղերու եւ արտադրութեան փոխանցումով եւ մասնաւորաբար վաճառականութեան ծաւալման մեծապէս նպաստելով, վերջապէս միջոցը զոր պարզած է մարդուն կարենալ ճամբորդել, զարգացնել միտք ու ճաշակ, փոխանակել խօսք ու գաղափար՝ կը կազմեն բարձր ասպարէզները անոր իսկական կարեւորութեան:

Չափազանցուած բացատրութիւն մը լաւ եւս կը շեշտէ անոր կարեւորութիւնը ըսելով՝ թէ ճամբաները չեն զարգացած քաղաքակրթութեան ծաւալումով, այլ քաղաքակրթութիւնը զարգացած է ճամբաներու ծաւալումով: